

Molins de secà. Medi, producció i tecnologia al sud del Solsonès.

Esther Miralles Henares i Marcel·lí Corominas Cots

Centre d'Estudis Lacetans

El Centre d'Estudis Lacetans engega el juny del 2010 la recerca documentació *Molins de secà. Medi, producció i tecnologia al sud del Solsonès*, per elaborar un inventari dels molins dels municipis del sud de la comarca i documentar els diferents elements funcionals que en formen part i que actualment encara són visibles i mesurables. El treball va permetre localitzar, visitar i documentar una vintena de molins, recopilar material fotogràfic (379 registres) i realitzar dues entrevistes temàtiques.

The "Centre d'Estudis Lacetans" started on June 2010 a research and documentation task named "*Molins de secà. Medi, producció i tecnologia al sud del Solsonès*", with the purpose of elaborating an inventory of the mills of the municipalities in the south of the region, and documenting the different functional elements which are part of them, and which are still visible and measurable. The task consisted on localizing, visiting and documenting around 20 mills, and compile photographic material with 379 registers and 2 audiovisual (thematic interviews).

Paraules clau: molins fariners hidràulics; molinaria; Solsonès; formes de vida tradicionals

Keywords: hydraulic flour mills, miller, traditional lifestyles, Solsonès

Amb el treball de recerca en la modalitat documentació –dels programes de recerca de l'Inventari del Patrimoni Etnològic de Catalunya entre els anys 2010-2011– que portà per títol «Molins de secà», el Centre d'Estudis Lacetans es proposava conèixer en profunditat els molins del sud de la comarca, un patrimoni preindustrial força abundant i interessant i, alhora, molt desconegut.

El medi

El Solsonès, tot i que és classificat com una comarca de muntanya, presenta diferències notables entre el nord i el

sud del territori. A cavall entre la conca del Segre i la del Llobregat, un llogarri separa de nord a sud les dues conques seguint una línia d'altitud que rarament baixa dels 800 m sobre el nivell del mar. Però el fet territorial que caracteritza d'entrada l'orografia comarcal és el gran contrast entre la part nord, alta i abrupta, i la part meridional, «la plana» o terra baixa

El sud del Solsonès –l'àrea d'estudi– pren la forma de planells, més o menys trencats i esglaonats, que oscil·len entre els 900 i els 400 m d'alçada. La característica més notable és el trencament i l'accidentalitat del relleu, solcat per barrancs, rases i rieres, fet que ha condicionat la forma que hi han pres el

Imatge del començament del segle xx del molí de Torrecassana. A l'esquerra, la ferreria; al centre, el molí i l'habitatge, a la dreta les corts i a sota el pou de gel. AUTOR DESCONEGUT.

poblament i les activitats humanes al llarg del temps.

Els municipis que han estat objecte d'aquesta recerca són: Pinell del Solsonès, Pinós, Llobera, Riner i la Molsosa. Així mateix, s'han documentat tres molins dels pobles veïns de Lloberola i Llanera (Biosca, la Segarra), ja que tenia més sentit respectar la coherència de les unitats o regions geogràfiques, com és el cas dels rius i les rieres, que els límits administratius, més arbitraris i, fins i tot, inestables.⁽¹⁾ El resultat és una vintena de molins visitats i documentats que es descriuen en la base de dades del treball.

El sud de la comarca, a diferència de la zona muntanyosa, presenta el problema de la manca d'aigua en el període estival característic de la Depressió Central. La progressiva extensió de la xarxa de proveïment ha anat solucionant el problema de les deus que s'assequen quan minven les aportacions de les torrenteres i rases, un handicap que va provocar que al llarg del temps s'inventessin estratègies i mecanismes diversos per retenir la preuada i escassa aigua. Per aquest motiu, com es veurà tot seguit, els molins del sud del Solsonès tenen associats sistemes de retenció i aprofitament de l'aigua diversos i complexos, com ara grans rescloses, canals i basses, que fan molt interessant la seva aproximació, identificació i catalogació.

La producció

Al Solsonès, el sector primari en general, i el forestal especialment, són peces fonamentals de l'engranatge socioeconòmic de la regió. Els municipis del sud del Solsonès conreen, actualment, entre el 30% i el 46% de la seva superfície. Aquest dada dona idea de la importància que el sector primari hi té, una preponderància que ve d'antic i que va viure en el segle XVIII el seu gran moment d'expansió gràcies al canvi de cycle demogràfic i al creixement de la productivitat agrària. Aquesta bonança

■ Llanda de la porta del molí de Més Amunt: "Molí fet lo any 1774 fet fer Jauma Puixpalat a Isidro Gariga mestra de cazas Jasus y Maria c iau en mi". El mateix mestre de cases dels molins de Santa Eulària i de Moixons de Sant Just de Pinós. MARCEL·LÍ COROMINAS COTS

es reflecteix també en els molins, que es multipliquen, s'amplien, es reformen i es milloren durant aquell segle. Altres indústries associades, com les serradores i les ferreries, també augmenten llur activitat.

Dos segles després d'aquest període àlgid, una sèrie de factors que van confluïr en la segona meitat del segle XX varen donar pas a un fenomen determinant per al camp català: l'èxode rural. Pel que fa al motiu de l'estudi, l'arribada de la llum a les masies i el motor d'explosió varen convertir en sistemes poc útils i productius els molins d'aigua:

«Als anys 50 l'electricitat va representar l'acta de defunció de tots aquest molins d'aigua...» (Miquel Venque, propietari del molí de Venque)

Marxaven els amos, marxaven els masovers i els seguien els moliners, per als quals, sense clients, s'esvaïa completament la seva raó de ser. Ferrers i altres treballadors que depenien de l'activitat agrària a l'antiga usança també havien de plegar veles.

«La gent ja va posar molt bestiar en granges, aleshores ja no venien a moldre, perquè compraven pinso,

RELACIÓ DE MOLINS

Molí de Fornells	Pinós
Molí de Vallverdú o molí de Cuinaret	Pinós
Molí de Pleixats	Pinós
Molí de Torrecassana	Pinós
Premsa d'oli i vi de les Cases de Matamargó	Pinós
Molí de Moixons	Pinós
Molí Vell de Bonsfills	Pinós
Molí de Bonsfills	Pinós
Molí de Venques	Biosca
Molí pelador de Pleixats; molí de Dalt	Pinós
Molí vell de Xixons	Riner
Molí dels Bellons	Pinell del Solsonès
Molí Vell	Molsosa
Molí de Més Avall; molí Nou	Molsosa
Molí i ferreria de Santa Eulària	Molsosa
Molí de Més Amunt; molí de cal Barrusca	Molsosa
Molí Pelador de Puigpelat	Molsosa
Molí de Llanera	Biosca
Molí Petit de Llanera	Biosca
Molí de Povia	Biosca

■ Bassa del molí de Dalt. Can Barrusca. MARCEL·LÍ COROMINAS COTS

■ Sala de moldre de Pleixats. MARCEL·LÍ COROMINAS COTS

i es va anar acabant, acabant, i a última hora només molíem per nosaltres i per als amos, que els amos ja s'ho feien ells, baixaven ells a moldre-s'ho. Baixava el conco i ho feia, i el moliner no tenia cap feina (...) L'home de la Ramona, ja al final, més s'estimava que marxéssim que no pas que hi fóssim, perquè ja no fèiem cap servei per ells. Vam marxar l'any 86.» (Palmira Bonsfills, molinera, 1920)

■ Fotografia cedida per na Palmira Bonsfills Oliva, vídua del darrer moliner de Fornells, en la qual es veu el seu marit ferrant una cavalleria. AUTOR DESCONEGUT.

Efectivament, els pinsos industrials havien substituït les barreges de blat, ordi, civada i altres cereals que els pagesos conreaven i portaven tot seguit a moldre al molí per alimentar els seus animals. I els tractors havien substituït els bous i les mules; ja no es portaven les besties a ferrar, ni les eines a esmolar, ni els carros a reparar. A poc a poc el frec de les moles que indicava al moliner expert la qualitat de la mòlta es va anar apagant... fins emmudir completament.

Propietaris i moliners

Els moliners no eren els propietaris del molí sinó que el tenien en condicions similars al règim de masoveria.

«El meu marit era del molí, el seu pare també i el seu avi també. Tots ells ja venien d'aquella família que s'estaven allà al molí (de Fornells). Ell era l'hereu i jo hi vaig anar a viure. [...] Hi havia un cunyat que menava la terra. Hi tenien bèsties, hi havia la sogra i un altre cunyat que menava la ferreria» (Palmira Bonsfills, 1920)

En els contractes s'establien les obligacions dels propietaris i dels moliners: qui es feia càrrec del manteniment de la bassa, de la sèquia, de l'estructura del molí i de la maquinària, i també es concretaven les condicions de la mòlta;

què cobrava el moliner i què cobrava el propietari. Normalment, per moldre el gra cobraven una part del gra, la moltura o llosada –que en deien a Pinós–, perquè la mesura era una mena de llosa. De cada sac de 50 kg de gra el moliner separava una o dues lloses per a ell. De vegades el propietari del molí també cobrava una llosada. D'altra banda, els propietaris tenien dret a fer servir el molí sense pagar-hi res, i ells mateixos el posaven en funcionament.

Normalment, les obres grosses en l'estructura del molí –incloent-hi l'habitatge dels moliners– corrien a càrrec del propietari:

«aleshores, al capdavant, hi van fer un vàter, d'aquells d'antes, eh! No es pensi... Diu que no n'hi havia i que, quan el meu sogre estava malalt, va baixar la mestressa de Fornell i va dir “No teniu vàter!?” “Ah, no, no en tenim”, i aleshores els van fer un.»

L'ofici de moliner s'aprenia amb la pràctica. Els fills dels moliners ja començaven a donar un cop de mà de petits, dintre de la mesura de les seves possibilitats, i segons anaven creixent anaven adquirint major coneixement i domini de la maquinària. Per aconseguir el major rendiment possible en el producte final d'aquest ofici, la farina, era molt important «entendre el gra»,

quelcom que el nou moliner aprenia de l'observació i de moltes hores de treball al costat dels seus predecessors.⁽²⁾

La tecnologia

Un vell debat en l'àmbit teòric de la geografia és si el medi físic condiciona o determina les societats humanes, el paisatge cultural. En el cas del sud del Solsonès tenim un medi favorable per a l'explotació cerealística i també per a la cria de bestiar. No hi ha, en canvi, grans cursos d'aigua, més aviat el contrari, un gran nombre de petits torrents i rieres que s'obren pas —tot sovint de forma intermitent— en rases i barrancs. Cap d'aquests cursos no es manté, normalment, durant tot l'any. L'aprofitament d'aquestes aigües era un factor fonamental per poder portar a terme el procés de transformació del cereal, tant per al consum humà com per al consum animal. La productivitat depenia d'aconseguir la màxima eficàcia a l'hora de captar, emmagatzemar i convertir en potència l'aigua de la regió, un bé escàs. En el curs d'aquesta recerca s'ha pogut confirmar que aquest enunciat que era una hipòtesi inicial es confirmava amb el treball de camp. A l'àrea d'estudi hi ha més molins dels que inicialment es pensava, i en tots ells els sistemes de retenció d'aigua eren veritables obres d'enginyeria civil.

Com funciona un molí

A la muntanya mitjana i la terra baixa, és a dir, fora d'aquelles zones on els cursos d'aigua són més abundants, el molí comença molts metres amunt, al punt de captació de l'aigua, la resclosa. La resclosa permet retenir l'aigua del riu i elevar-ne el nivell, alhora que la desvia cap al canal. Per eficiència i economia de recursos, a l'hora d'emplaçar la resclosa s'intentava aprofitar algun accident natural del riu.

Un cop desviada dins el canal, també dit rec o sèquia, l'aigua circula amb un pendent suau fins a la bassa. Molts d'aquests canals s'han perdut, alguns s'han soterrat i d'altres es conserven només parcialment. Per controlar el cabal de l'aigua, al canal hi ha un vesador o sobreixidor que aboca l'aigua sobrerera al riu, el bagant, i per regular l'accés de l'aigua a la bassa hi ha una peça anomenada *estallador*.

El següent element, la bassa, era fonamental. La bassa, com és lògic, no té sempre la mateixa forma sinó que s'adapta a la topografia del terreny i a l'espai disponible. Els moliners coneixien exactament el nivell d'aigua mínim necessari per moldre, o per «donar la llum», com en deien de

fer funcionar la turbina, o per posar en marxa la ferreria.

La capacitat de la bassa establia la diferència entre els molins que podien moldre amb més regularitat (una mitjana de tres mesos a l'any) com els de Santa Eulàlia i de Cal Barrusca, de la Mollosa, que disposaven d'unes basses amb capacitat per a més de dos milions de metres cúbics d'aigua, o el de Torrecassana, i els molins que només podien moldre quan plovia, com era el cas del molí de Bonsfills:

«Per moldre havia de ploure, si no plovia només teníem per la llum, feiem llum i prou, i feiem alguna màquina, alguna màquina de dintre que foradava i res més. Havíem d'esperar el dia que plovia. El dia que plovia allavorens baixaven tots els pagesos i escolta, allà semblava una fira» (Víctor Vila, ferrer del molí de Torrecassana, 1921)

La potència dels molins del sud del Solsonès era mitjana, els cups tenien un salt d'entre tres i sis metres. La mòlta d'una quartera de blat (uns 60 kg) requeria de 2 a 5 hores, segons la finor de la farina que es volia obtenir.⁽³⁾ S'ha de remarcar la qualitat de la fabrica d'aquest cups i la bona factura dels carreus de cups i basses, que donen idea

Carcau del molí de Fornells dividit en dos espais. Històricament tant sols hi va haver un sol rodet. L'altre carcau va acollir, ja en ple segle xx, un rodet connectat a una turbina per fer llum.

MARCEL·LÍ COROMINAS COTS

Resclosa feta amb grans blocs de pedra de forma escalonada que recollia les aigües de la riera de Sanauja i mitjançant un canal les portava fins al molí fariner dels Bellons.

MARCEL·LÍ COROMINAS COTS

del nivell dels mestres d'obra i dels picapedres que hi varen intervenir.

El doll d'aigua incidia amb força sobre les paletes còncaues (àleps) del rodet. El rodet estava sota la peça principal del molí, l'obrador. A voltes, les parets de l'obrador i del pou són la mateixa cosa. Els molins més antics, com el molí vell de Puigpelat, el molí de Cuinaret o el molí vell de Bonsfills, presenten estructures molt senzilles, sense edificis afegits, però d'altres relativament més recents s'han anat ampliant i han agafat l'aspecte de les masies de la zona.

El manteniment

El manteniment de la maquinària del molí acostumava a ser molt bàsic, ja que la maquinària era senzilla. Pràcticament es limitava a greixar la boixa i repicar les moles. S'aixecava la mola amb l'ajuda de la cabra, una mena de grua que agafava la mola amb dues peces com si fos una tenalla.

«Les moles, jo l'única cosa que havia fet era picar-les, en els dos anys que vaig estar allà. Ens havíem de posar una carota com si anéssim a la lluna i uns guants, i picar, i et quedaven les mans ben plenes de sang, si no vigilaves, eh! Cada cop que picaves marxaven uns esquitx que et deixaven la pell... vamos, la cara t'hagués quedat ben gravada, de tan forta com és aquella pedra.» (Victor Vila, 1921)

A part d'aquestes operacions bàsiques, greixar i picar, calia mantenir net de fang el carcabà i l'obrador i sobretot amb l'ocasió d'inundacions, refer la resclosa i netejar el rec. La responsabilitat sobre aquestes tasques estava establerta en els contractes signats entre els propietaris i els moliners.

«L'amo pagava algú per escombrar el rec; l'amo li feia el gasto (el menjar) i el moliner li pagava el jornal.» (Palmira Bonsfills, 1920)

«Un dia es va espatllar la reixa i la turbina es va omplir de rocs; com que a Bonsfills no ho van voler arreglar, ja es va tancar.» (Victor Vila, 1921)

Molins i més

Tots els molins visitats –menys el de Matamargó, que és una premsa de biga i lliura– eren molins fariners, i molts d'ells tenien associades altres activitats que aprofitaven la força de l'aigua. Tot seguit veiem quines:

Sistema de dos molins

Aquest sistema aprofitava la infraestructura d'un primer molí –resclosa, rec i bassa– per fer anar un segon molí, situat tot just a la sortida del carcabà del primer, o bé una mica més avall. La mateixa aigua servia per a tots dos mecanismes, amb un estalvi considerable de construccions, ja que la resclosa, el canal i la bassa eren compartits, i amb l'avantatge de tenir la mà d'obra concentrada al mateix lloc. En alguns casos, com hem pogut veure al molí de Pleixats i al de

Llanera, el molí de sota també tenia una bassa on emmagatzemar l'aigua que provenia del molí superior.

Molí i ferreria

Les ferreries aprofitaven la força hidràulica per part dels seus processos. També resultava pràctic per als pagesos portar les eines a arreglar i els animals a ferrar al mateix temps que portaven el gra a moldre.

«A la ferreria fèiem cultivadors, arreglar remolcs, ferrar, tot el que es fa en una ferreria, a més del molí. [...] La mola de dalt també la fèiem servir per fer anar els embarrats de la ferreria. La deixàvem enlaire i voltava sola, i allò era el contrapès de la màquina, llavors podies foradar. Feia nou cavalls, eh, nou cavalls! I l'altre en feia quatre o cinc.» (Victor Vila, 1921)

Producció de llum

Durant el primer terç del segle xx s'inicià una progressiva electrificació de l'interior del país. En molts molins s'adaptà una mola o trull per produir electricitat. Solsona, per exemple, s'abastí a partir de 1896 de l'energia produïda al molí dels Cups (Olius), el que li valgué el sobrenom de «molí de la Llum».

Els molins visitats que encara estaven en funcionament al començament del segle xx havien adaptat la seva estructura per encabir-hi també la generació d'electricitat.

MOLÍ FARINER	SISTEMA DE DOS MOLINS	FERRERIA	PRODUCCIÓ DE LLUM	PELADOR	MOLÍ D'OLI
Molí de Pleixats i molí pelador de Pleixats	X	X		X	
Molí de Fornells	X	X	X		
Molí Vell de Xixons			X		X
Molí Nou de Bonsfills		X	X		
Molí de Torrecassana		X	X		
Molí de Més Avall i molí pelador de Puigpelat	X			X	
Molí i ferreria de Santa Eulàlia		X			
Molí de Llanera	X				

Molí pelador

Es tracta d'un sistema de dos molins on un dels dos està dedicat a trencar i pelar el gra, el que el feia més fi (molí pelador de Més Avall, la Molsosa), o escaïrar el blat de moro (molí de Pleixats). Lamentablement, no hem pogut observar la maquinària, perquè en cap dels dos casos se n'ha conservat.

Molí d'oli

En la nostra àrea d'estudi n'hem documentat dos, el de les Cases de Matamargó, un espectacular molí de tecnologia de biga i lliura, i el del molí de Xixons, producte de l'ampliació del molí fariner, al segle XIX.

Només el molí d'oli de Xixons és hidràulic. Compartia, com els sistemes de dos molins, l'aigua del molí fariner, però tenia un carcabà i un arbre propi. El molí es troba en bones condicions, tot i que fa molts anys que va deixar de funcionar.

Conclusions

Tot seguit presentem unes breus conclusions de la recerca efectuada:

- 1) Els molins tenien activitats associades que feien rendible l'aprofitament de l'aigua: sistema de dos molins, ferreries, escaïradores, turbines de la llum i premses d'oli i vi. A més, hi havia l'habitatge dels moliners, i corrals i hortes per a la seva autosuficiència alimentària. Per tant, es pot afirmar que en aquests municipis on predomina el poblament dispers, on gairebé no hi havia carrers ni comerços, el molí era, a més d'una de les poques indústries rurals, el centre productiu i comercial del poble,
- 2) Els molins que s'abastien de cursos poc abundants i irregulars disposaven de basses molt grans per poder retenir més aigua.
- 3) L'abandonament dels molins es produeix a tot estirar cap a la dècada de 1970. Hi convergeixen dos fac-

■ Cup o pou del molí Gran de Llanera. MARCEL·LÍ COROMINAS COTS

tors que es retroalimenten; el declivi de l'activitat i l'èxode rural.

- 4) La majoria de molins fariners que van ser abandonats en finalitzar la seva activitat no han estat objecte de cap rehabilitació ni se'ls ha donat cap nou ús. En general, els propietaris no contemplen el valor històric o cultural d'aquest patrimoni, el que explica el seu estat d'abandó. En desconeixen la història i també els detalls del procés de producció. ■

NOTES

(1)

Cal recordar que Llanera, ara integrat dins el municipi de Biosca, era el quinze municipi del Solsonès en la divisió territorial de 1936, mentre que la Molsosa pertanyia a l'Anoia.

(2)

L'"entendre el gra": l'assaig de Bolòs i Nuet il·lustra perfectament les tasques i les claus que un bon moliner ha de dominar a l'hora de la mólta. J. Bolòs i J. Nuet, *Els molins fariners*. Ketres, Barcelona, 1983.

(3)

Joan Bellmunt i Figueres. *Els molins fariners d'aigua. Moliners i molineres*.